

IMAGINAȚIE, MEMORIE, (RE)LECTURĂ, ÎN OPERA LUI MATEI CĂLINESCU¹

Raluca Dună*

Intenția inițială a acestui studiu era să exploreze raportul dintre imaginația critică, imaginația artistică și memorie în opera regretatului teoretician Matei Călinescu, luând în considerare ultimele sale cărți de teorie literară, cât și opera memorialistică, proza și poezia. Intuiția de la care porneam era că imaginația criticului și a teoreticianului joacă un rol fundamental, nu doar în alegerea unor teme de cercetare, ci și în modelarea, în abordarea lor, mă refer la o imaginație a criticului, care este inextricabil dublată, secundată sau ghidată de o imaginație de tip artistic, una dacă nu creatoare, în sensul propriu al termenului, în orice caz (re)creatoare, profund personală, cantonată în memorie și urmărind un complicat traseu epifanic al (re)lecturii de sine. Inițial, îmi propusesem să investighez întreaga operă a lui Matei Călinescu, atât de imprezvizibilă, pentru a surprinde raportul dintre imaginația critică și cea artistică, modul în care memoria, imaginația, analiza, teoria își împletesc discursurile și atribuțiile, dar acesta e un proiect care cu greu s-ar putea înghesui într-un articol, așa că mă voi referi în paginile care urmează doar tangențial la celelalte scrieri ale sale și mă voi concentra acum pe *A citi, a reciti. Către o poetică a (re)lecturii*, Polirom, 2003 și pe *Despre Ioan P. Culianu și Mircea Eliade*, aceasta din urmă subintitulată, nu întâmplător, *Amintiri, lecturi, reflecții*, publicată în două ediții succesive la Polirom, în 2001 și 2002, ediția a doua, revăzută și adăugită de autor.

Înainte de a aborda problema imaginației, mă voi referi mai întâi la un aspect definitoriu al operei lui Matei Călinescu, și anume la ideea proiectului autobiografic care subîntinde, întâi subconștient, apoi din ce în ce mai evident, asumat, scrieri atât de diverse, de la cele de teorie sau critică literară, la memorialistică, poezie și proză. Aș cita dintr-un interviu publicat în „Ziarul de duminică”, în 2004, un fragment revelator:

¹ Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului „Cultura română și modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/159/1.5/S/136077.

Textul a fost prezentat în cadrul Colocviului Internațional al ALGCR, Universitatea București, iulie 2014.

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române.

„Eu am fost totdeauna obsedat de bogăția amintirilor mele, încă din adolescență, și proiectul meu, neformulat pe-atunci, era un proiect autobiografic și vrând-nevrând am ajuns să compun din diferite fragmente, aparținând unor genuri diferite, un fel de autobiografie, pe care rămâne să o completez, căci mai sunt în acest puzzle câteva piese care lipsesc. *Zacharias Lichter* este în fond o scriere autobiografică, deși personajul central are un model real, pe care l-am și explicat. E un portret, dar în mod ciudat această scriere nu are nicio legătură cu alte scrieri ale mele din acea perioadă, care erau ori circumstanțiale, ori universitare. Vreau să spun că din trecut trebuie reținută doar această carte, *Viața și opiniile lui Zacharias Lichter*, în care n-am crezut multă vreme... am renegat-o mulți ani și am redescoperit-o după '89, când am scris în '92-'93 *Amintiri în dialog*, sub forma unor scrisori lungi cu Ion Vianu și am discutat-o mai pe larg...².

Este interesant că, în 2004, din opera de dinainte de exil se reține doar o operă inițial „renegată”, și anume romanul-eseu poetic *Zacharias Lichter*, recunoscută acum drept scriere autobiografică, chiar dacă în egală măsură și un „portret” după un model real. De ce autorul își reaproprie, din scrierile primei perioade românești, doar această operă? Ipoteza pe care o propun este următoarea: datorită întoarcerii la proiectul inițial, și anume la acest proustian proiect autobiografic – autobiografic, firește, într-un sens fantasmatic, de recuperare a bogatei memorii personale. Sau, mai precis, datorită puținței de recuperare a identității pierdute, românești.

Proiectul autobiografic a început să îl reintereseze pe Matei Călinescu după '89. Acest fapt se leagă, firește, de „posibilitatea întoarcerii în România” și mai ales, citez, de „posibilitatea reîntoarcerii în limba română”. De această reîntoarcere la și în limba maternă și într-un spațiu cultural intim, recuperator al unei identități altfel incerte pentru exilat, se leagă reîntoarcerea la poezie, după 30 de ani, mă refer la volumul *Tu. Elegii și invenții*, publicat în 2004. Ca o paranteză, poezia lui Matei Călinescu din acest volum care continuă *Portretul lui* din 2003 este poezia unei memorii muzicale, narcotice, desfășurate în lungi spirale, o poezie a netimpului care nu mai poate fi trăit, ci doar retrăit-imaginat cu melancolia neputinței. Poemele, scrise între 2003 și 2004, sunt dedicate fiului Matthew fără a se specifica acest lucru – precum în ediția românească din *A citi, a reciti*, care este precedată de dedicația, atenție, în engleză „For Matthew, to whom I owe this book. In memoriam”, ca și cum M, ne-vorbitor de română, ar trebui realmente să înțeleagă acest paratext. Poemele din *Tu* vorbesc despre M nu în acel mod al confesiunii din *Portretul lui M*, ci în acel „mod al perplexității” pe care l-am întâlnit în romanul-eseu și poem *Viața și opiniile lui Zacharias Lichter*. L-aș cita pe Zacharias Lichter însuși, „Doar marelui neputincios îi e dată puterea iubirii adevărate”. Iubirea din *Tu*, a tatălui pentru fiul mort, este o iubire neputincioasă, melancolică, o căutare într-un trecut de umbre, dar care e poate unicul adevărat acum. Poate că aici intervine și proustianismul funciar al lui Matei Călinescu sau

² „Ziarul de duminică”, supliment al „Ziarului financiar”, 25 mai, nr. 21 (201) 1 iunie, nr. 22 (202), 2004 (interviu cu Anca Ioan).

asemănarea de profunzime cu marele său prieten Mircea Ivănescu – în poezia căruia trecutul este spațiul paradisiac în care se proiectează frumusețea sau adevărul unei clipe. Ca și pentru Mircea Ivănescu, căruia, nu întâmplător, Matei îi dedică jurnalul său „postum”, trecutul e perceput în egală măsură ca produs al memoriei și al imaginației, mai degrabă al unei memorii imaginative, „viclene”, ar spune M. Ivănescu, o memorie recreatoare, care „re-citește” semnele, imaginile, imaginând *a rebours*, așa spune, în cazul lui Matei Călinescu.

Revenind la recunoașterea legăturii dintre „întoarcerea la limba română” și reluarea proiectului autobiografic, care este și un proiect de auto-relectură. Voi comenta câteva aspecte ale cărții despre Eliade și Culianu, care, se recunoaște în *Prefață*, este „eseu memorialistic”, o „ipoteză hermeneutică”, „meditație autobiografică”, dar și, în interviul citat mai sus, o „parabolă” despre sine însuși.

Aș spicui dintr-un fragment din jurnalul lui Mircea Eliade, citat de Matei Călinescu la începutul capitolului *Praznicul exilului*:

„Fiecare exilat e un Ulise în drum spre Itaca. Orice existență reală reproduce Odissea. Drumul spre Itaca, spre Centru. ... Dar pentru a înțelege asta, exilatul trebuie să fie capabil să pătrundă sensul ascuns al rătăcirilor sale ... să vezi semnele, sensul ascuns, simbolurile... să le vezi și să le citești chiar dacă nu sunt acolo ; dacă le vezi, poți să construiești o structură...”³

Acest sens mitic și secret al exilului, descoperit de Eliade, cred că devine una dintre devizele existențiale adoptate de Matei Călinescu însuși, în exilul său. Este și o cheie de lectură pentru opera sa teoretică și critică, în care putem vedea un drum spre centru, adică spre cultura română, cum voi arăta la finalul acestei lucrări, comentând capitolul românesc din *A citi, a reciti*, dedicat *Crailor de Curtea-Veche*. Așadar, sensul autobiografic al operei sale nu întâmplător devine evident și semnificativ odată cu re-întoarcerea în Itaca românească, în anii 2000, este chiar revelația acestei mișcări de întoarcere, spre centru, reale și imaginare.

În același capitol M. Călinescu se referă la, citez, „îndemnul lui Eliade pentru o «hermeneutică creatoare»”, îndemn pe care Matei Călinescu l-a asumat, atât în grila de lectură aplicată în acest volum, cât și în *A citi, a reciti*, cu introducerea acelui parentetic (re) care înseamnă un plus de detașare, problematizare, reluare prin încercare, dar și reduplicare creatoare. Analizele pe text din Eliade și Culianu, ca și cele din literatura universală, în *A citi, a reciti* sunt încercări de a vedea, dintr-o perspectivă personală, semnele ascunse dintr-un text, de a reface un drum spre centrul mitic al textului.

În capitolul mai sus citat M. Călinescu recunoaște că accentul e pus pe „dimensiunea fantasmatic-autobiografică a lecturii”⁴, o sintagmă de reținut, care implică o proiecție personală a criticului asupra textului. Analiza hermeneutică este produsul unei imaginații, al unei memorii livești și personale și al unei căutări

³ Matei Călinescu, *Despre Ioan P. Culianu și Mircea Eliade. Amintiri, lecturi, reflecții*, Iași, Editura Polirom, 2001; ed. a II-a, rev., ad., 2002, p. 29–30.

⁴ *Ibid.*, p. 31.

auto-revelatoare. Parabola personală poate fi chiar relația sa cu Centrul, cu identitatea românească și, în particular, cu figura mitică a lui Eliade însuși, marele Ulise al exilului românesc. (Matei Călinescu era, cred, fascinat, ca și Culianu, de figura maestrului, dar, ca și discipolul său direct, încerca să citească acele semne care să-i dezvăluie secretul, și anume fascinația sa atât de românească pentru figura în egală măsură mitică a Căpitanului.)

Un alt capitol esențial pentru abordarea noastră este cel dedicat analizei prozei scurte a lui Mircea Eliade, intitulat *Funcția irealului*, sintagmă preluată din Gaston Bachelard. Capitolul a fost elaborat și publicat în engleză în 1982, dar mai există un articol anterior, din 1977, pe o temă similară, *Imagination and Meaning: Aesthetic Attitudes and Ideas in Mircea Eliade's Thought*⁵, care indică interesul mai vechi al lui Matei Călinescu pentru problematica imaginației la Eliade. Acest capitol conține cele mai clare afirmații despre natura și importanța imaginației creatoare – este opinia lui Eliade însuși, dar și opinia criticului său, Matei Călinescu.

„Conceptul de imaginație – scrie acesta – oferă o cheie metodologică pentru înțelegerea atât a investigațiilor sale științifice, cât și a producțiilor sale literare”⁶. Eliade însuși, continuă Călinescu, subliniază în jurnalul său locul central al „imaginației”, ceea ce îl determină pe critic să folosească o sintagmă cu ecouri psihanalitice: principiul imaginației. Acesta este principiul originar al creației lui Eliade, în toate domeniile sale de expresie. În cariera lui Eliade au fost momente, recunoscute ca atare de maestru, în care, citez, „imaginația liberă” a savantului a „ajuns la intuiții a căror validitate a fost ulterior confirmată de hermeneut” (exemplu: mărturisirea lui Eliade cum că doar după ce a scris nuvela *Șarpele* și a recitat-o în volum, a înțeles o problematică pe care mintea teoretică nu o putea rezolva).

O concluzie a analizelor pe textele fantastice ale lui Eliade ar fi că „metafizica sensului la Eliade gravitează în jurul noțiunilor cardinale de *imaginație* și *creativitate*”⁷. De aici și noua sa teorie a fantasticului de interpretare, din păcate succint prezentată, dezvoltată pe baza analizei prozei eliadești. Acest tip de fantastic încurajează memoria și imaginația cititorului de a interpreta *liber*, de a fantasma în marginea textului – astfel, recreându-l. Mesajul ar fi că interpretarea, citez, „rămâne cea mai bună speranță pentru o anamneză a adevărului mitic”. Iată cum analiza devine ipoteză hermeneutică, o funcție a irealului, dar re-investită mitic, prin intermediul memoriei fantasmatică, imaginative, a cititorului.

Trecând la *A citi, a reciti*, a lui Matei Călinescu, observăm că teoreticianul relecturii pomenește de „timpul concomitent linear și circular” al lecturii (în *Epilog*), de „timpul mitic al memoriei” sau, în altă parte, de „modelul unui timp metaforic-

⁵ Matei Călinescu, *Imagination and Meaning: Aesthetic Attitudes and Ideas in Mircea Eliade's Thought*, în „The Journal of Religion”, 57, Jan. 1977: 1–15. Articolul e probabil motivat de publicarea, în 1977, a ediției americane a jurnalului lui Eliade, intitulat *No Souvenirs*, cu o prefață a lui Eliade în care acesta subliniază rolul imaginației în întreaga sa operă, literară și științifică.

⁶ Idem, *Despre Ioan P. Culianu și Mircea Eliade. Amintiri, lecturi, reflecții*, p. 116.

⁷ *Ibid.*, p. 134.

circular»⁸. Finalul primei părți dezvăluie marea provocare a (re)lecturii: „posibilitatea de a ne *imagina* și de a explora prin lectură un timp mitic, circular”, toate aceste afirmații amintind de limbajul istoricului roman al religiilor. Acest timp al relecturii are fie conotațiile unei ieșiri din timpul lumii, ca în nuvelele fantastice ale lui Eliade, fie semnificația unei coborâri în augustiniana „memoria sui”, adică în timpul interior, detemporalizat, mai degrabă spațializat. În orice caz, „(re)citirea se asociază auto-citirii și auto-descoperirii»⁹ și e un act epifanic, mitic, de auto-cunoaștere și auto-revelare, mediat prin intermediul imaginației și memoriei – creatoare, estetice, biografice, dar și livrești.

Cheia de lectură poate fi descoperită doar având în vedere ansamblul arhitectural al edițiilor românești, nelipsite *addenda*, acele texte scrise la sfârșit, dar care au valoare originală. În acest sens, capitolul românesc din *A citi, a reciti* are o valoare paradigmatică. Acest ultim capitol, dedicat prozei mateine, este proiecția sa fantasmatică, „comoară ascunsă”, Centrul imaginat de el. Analiza pe care o face *Crailor de Curtea-Veche* este o lectură imaginativ mateină, discret și secret auto-speculară, pentru inițiați, așa cum textul *Crailor* prevede și cum Matei Călinescu însuși propune, la rândul lui, pentru cititorul său ideal:

„Îmi place să cred că mai există și adevărați mateini. Pentru aceștia, tipul de (re)lectură pe care-l cere cartea *Crailor* are, pe plan estetic, ceva din acea «cucernicie» pe care o presupune revenirea periodică la un text sacru sau măcar cvasireligios: o «cucernicie» care se manifestă, între altele, prin recitarea interioară a textului, prin reoralizarea lui «liturgică». Cucernicia lecturii, fie ea de ordin religios sau modern-laică, are și o evidentă dimensiune socială: ea nu poate înflori decât într-un cerc limitat, [...] într-o asociație de fan(atic)i, într-un grup ai cărui membri se cunosc, dar mai ales se recunosc, cu protocoalele, ritualurile și codurile lui, cu semnele lui de recunoaștere care sunt indiscernabile ochiului neștiutor. [...]

Era toamna, octombrie târziu sau poate noiembrie, «o vreme de lacrimi», la sfârșitul liceului, și știam prea bine că era vorba de o carte interzisă, care circula subteran. În grupul meu de prieteni se asculta multă muzică, se citea enorm, se scria poezie de sertar [...] și se făceau beții adolescente cu nesfârșite discuții și «spovedanii», [...]. Într-un fel, *Craii* – carte în care se bea tot timpul [...] înnobila în imaginar modestele noastre reuniuni «au tapis franc», le dădea ceva aristocratic-decadent, le prelungea într-un spațiu literar [...]

„Eseul” de acum despre *Craii*, redactat, atenție, tot în „octombrie–noiembrie 2002”, începe simbolic și ca proiect autobiografic atunci, în acel „octombrie târziu sau poate noiembrie” al adolescenței, comentariul de acum al *Crailor* repetând, ritualic, începutul mitic al *Crailor*, și el petrecându-se tot într-un octombrie–noiembrie 1910 (poate chiar pe 16 noiembrie, ziua Sfântului Matei).

⁸ Idem, *A citi, a reciti. Către o poetică a (re)lecturii – cu un capitol românesc inedit despre Mateiu I. Caragiale (2002)*, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 50.

⁹ *Ibid.*, p. 277.

¹⁰ *Ibidem*, p. 298–299.

Un alt detaliu, intratextual: expresia „reuniuni «au tapis franc»”, care apare în pasajul memorialistic citat, reia unul din mottourile mateine, comentate ulterior într-un subcapitol dedicat paratextului *Crailor* – „au tapis franc nous etions reunis”, mottoul primului capitol din *Crai*, extras dintr-un obscur autor erotic. Detaliul, revelator, e vizibil, firește, doar la relectură.

Să adăugăm cuprinsul notei 20 la capitolul *Addendum*:

„Am petrecut o plăcută dimineață de octombrie în anul 2002, răsfoind cu grijă evlavioasă exemplarul numărul 16 la Lilly Library, biblioteca de manuscrise și cărți rare a Universității Indiana”¹¹ [s.n.].

Pe de-o parte, o astfel de „notă” s-ar potrivi mai bine într-un jurnal decât într-o carte de teoria lecturii. Pe de altă parte, numărul 16 ne trimite la comentariile numerologice asupra textului matein și la speculațiile „cabalistice” pe marginea textelor lui Borges. Nota 15 de la primul capitol se referă la data de 16 iunie 1904, când se petrece acțiunea din *Ulise*, de Joyce și la singura explicație pentru alegerea acestei date, și anume aceea autobiografică! (Matei Călinescu e născut pe 15 iunie, deci jocul cu cifrele 15 și 16 are în acest context și o posibilă conotație autobiografică).

Această corespondență „autobiografică” ne îndeamnă să (re)citim paginile de început și de sfârșit din *Addendum*, în care romanul lui Mateiu Caragiale e comparat cu *Ulise*, carte despre care s-a spus că „nu poate fi citită, ci doar recită” (Joseph Frank). Acest paradox se verifică, nu doar în cazul *Crailor de Curtea-Vechi* sau al borgesienei *El Aleph*, cele două cărți care deschid, respectiv închid volumul lui Matei Călinescu despre relectură, ci devine, cred, principiul sistemului autospecular pe care acest volum este construit.

Prin necanonicul „capitol românesc” despre *Crai*, Matei Călinescu alege „micul Aleph balcanic”¹² în care el se oglindește, tot așa cum naratorul la persoana întâi din *El Aleph* (care este chiar „Borges”, afirmă criticul) se oglindește în aleph-ul ascuns în pivnița din Buenos Aires. Cu alte cuvinte, într-o fugară concluzie, am putea spune și noi că principiul imaginației este principiul originar, de generare a operei lui Matei Călinescu. Numai că acest principiu se subordonează unui proiect autobiografic, de auto-lectură și auto-relectură, în care epifaniile fantasmatiche ale memoriei livrești se confundă cu cele ale memoriei biografice.

¹¹ *Ibid.*, p. 380.

¹² *Ibid.*, p. 352.

ABSTRACT

This article explores the very diverse works of the Romanian critic, poet and novelist Matei Călinescu, focusing on the importance of the author's imagination, conceived as a major principle in his critical or artistic writing. The autobiographical project that encompasses his whole work is governed by this creative principle, whose importance seems to have been recognized first by the great Romanian exile Mircea Eliade, who is seen in this article as a kind of a paternal and mythical figure for the Romanian exile. The return to the maternal language and to fiction is perceived, in this sense, as the return to a Romanian paradoxical identity. The article describes the relationship between critical interpretation, personal memory and bookish imagination, analyzing a few fragments from the Romanian edition of the volume *(Re)reading*.

Key-words: imagination, memory, (re)reading, autobiographical project, cultural identity.